

Отримано: 15.10.2020 р.

Прорецензовано: 28.10.2020 р.

Прийнято до друку: 05.11.2020 р.

e-mail: lesya1988@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-31-67-72

Розовик О. Радянська програма переселення українського селянства у 1921–1925 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2020. Вип. 31. С. 67–72.

УДК 94 (477).07

Олесь Розовик

РАДЯНСЬКА ПРОГРАМА ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 1921–1925 РР.

У статті на основі маловідомих джерел висвітлено початок формування радянської програми переселення українського селянства на землі колонізаційних фондів УСРР та СРСР. Наведені дані щодо перенаселення деяких округ, де спостерігалося таке явище як безземелля і малоземелля селян, були малопридатні для сільськогосподарського обробітку ґрунту. Рішенням Ради Народних Комісарів (КПК), у складі Народного комісаріату земельних справ була створена комісія з надзвичайних переселень, яка вирішувала всі питання, пов'язані з переселенням селян у республіці та за її кордон. Подібні комісії також утворювались у всіх губернських та повітових центрах УСРР. Керівними органами влади республіки були затверджені основні напрямки політики переселення та затверджені пільги для переселенців.

Ключові слова: РНК УСРР, переселенські процеси, аграрне перенаселення, УСРР.

Olesia Rozovyk

SOVIET RESETTLEMENT'S PROGRAM FOR THE UKRAINIAN PEASANCE IN 1921–1925

The article, based on little-known sources, deals with the process of forming the policy of the Soviet government to solve such a problem as agrarian overpopulation of the USSR. The article presents data on overpopulation in some districts of the Ukrainian SSR, such as Kyiv, Chernihiv and Volyn districts, where such a phenomenon as scarcity of land and low-yielding soils was presented. An Emergency Resettlement Commission was established within the People's Commissariat of Land Affairs by the decision of the Council of People's Commissars (CPC). This Commission solved all issues related to the resettlement of peasants within the republic and abroad. Similar commissions were also formed in all provincial and county centers of the Ukrainian SSR. These commissions began active work on the registration of landless peasants and the search for vacant lands, primarily in the republic for their resettlement, beginning in the spring of 1921. Commissions were also carried out with the All-Russian (later All-Union) Resettlement Commission on the provision of land in uninhabited areas of the RSFSR, such as the Volga region, the Urals, Siberia, Kazakhstan, the Far East, Kuban, Stavropol, North Caucasus to the settlers from Ukraine. In February 1923, the CPC of the Ukrainian SSR took measures to ensure the planned resettlement of the rural population of the republic in Ukraine and abroad. In the autumn of 1923, the VIII All-Ukrainian Congress of Soviets approved the main directions of resettlement policy in the republic. It was reduced to the following measures: first – the resettlement of Ukrainians in the free lands of the Ukrainian SSR; second – resettlement, first of all, of the poor population, which included assistance in farming; third – the resettlement of part of the population from rural areas to cities; fourth – the resettlement of small peasant families in the All-Union Colonization Fund in the Urals, Siberia, Kazakhstan, the Far East. In April 1924, CPC of the Soviet Union, supporting the resettlement movement, adopted a resolution "On the benefits of migrants". It determined the level of material assistance to the families who settled in new lands. Thus, during 1921–1925, the All-Ukrainian Central Executive Committee and the CPC of the Ukrainian SSR developed a program of resettlement of the Ukrainian population within its ethnic lands and the Union Colonization Fund. This was the first five-year cycle of resettlement policy of the government of the USSR, and in 1926 a new resettlement program was approved, designed first for seven and then for ten years.

Key words: Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, resettlement process, agrarian overpopulation, Ukrainian SSR.

Після завершення громадянської війни у РСФРР й утворення СРСР, у науковців, насамперед російських, розпочалася нова хвиля вивчення історії Сибіру і Далекого Сходу. Не залишався поза

увагою вчених й переселенський рух. Спочатку ці роботи носили описовий характер і у них було небагато матеріалу з висвітленням міграції населення у східні райони Росії (публікації П. Кобозєва [26], П. Дербєра і М. Шєра [22], Н. Архипова [21]). У роботі М. Платунова «Переселенська політика Радянської держави та її реалізація в СРСР (1917 – червень 1941 рр.)» наведено узагальнюючі дані щодо причин перенаселеності у різних регіонах СРСР, показано взаємозв'язок переселенської та національної політики радянської влади. Проте автор не ставив за мету окремо висвітлити стан переселенських процесів в УСРР [28].

Одна з перших робіт, яка була присвячена міграції українського населення і яка з'явилася на початку 1990-х років, стала праця В. Сергійчука «Українці в імперії». Автор у названій роботі показує процес поступового розселення українців на території спочатку Московської держави, а далі – Російської імперії й Радянського Союзу, включно до початку 1930-х років [32]. У публікації Ф. Заставного зазначені узагальнюючі підрахунки кількості емігрантів з УСРР у 1920-ті рр. [24].

Кілька робіт дослідників було присвячено встановленню причин переселенського руху серед українського населення, а також формуванню політики радянського уряду щодо цього процесу. Спробу встановити кількісні показники перенаселеності Подільської губернії на середину 1920-рр. було здійснено у статті В. Яцюк [33]. Про функції Всесоюзного переселенського комітету та низових ланок переселенських органів зазначив у своїй статті І. Киричевський [25]. Дослідниця С. Долинська у своїй дисертації приділила увагу, переважно, процесу утворення переселенських інститутів та ідеологічній основі переселенської політики радянської влади. Автор підняла питання побутового та економічного облаштування переселенців на нових місцях поселення [23]. Стаття російського дослідника А. Молощенкова містить загальний аналіз переселенської політики радянської влади, а також торкається проблеми впливу колективізації та розкуркулення на міграційні процеси в 1930-х рр. [27].

Низку статей щодо переселенського руху в Україні з використанням малодосліджених архівних документів, опубліковано автором цієї статті [29; 30; 31].

Метою цієї статті є висвітлення формування законодавчої політики радянської влади щодо вирішення проблеми аграрного перенаселення у окремих округах УСРР у першій половині 1920-х років.

В період національно-визвольної революції 1917–1921 рр. аграрне питання займало важливе місце у програмах багатьох політичних партій України. Його вирішення розглядалося декількома напрямками – від збереження приватної власності на землю поміщиків, фабрикантів і церков й до повної її ліквідації та передачі землі селянам без викупів і платежів у довічне користування. Впродовж 1917–1920 рр. це питання в Україні вирішувалося далеко не безконфліктно. Партія більшовиків, за участі лівих українських есерів, вдало використала аграрну проблему. З пропагандистською метою, щоб завоювати прихильність великої кількості селян, вони вже навесні спочатку 1918 р., а потім навесні 1919 р. у районах, де було встановлено радянську владу, проголошували ліквідацію поміщицького, фабрично-заводського, церковного й купецького землеволодіння. Земля передавалася селянам без викупу та інших стягнень (за дороги, водоймища, луки, сади, лісові насадження тощо). Селяни, отримавши землю, засновували тут різні форми господарювання, розпочинаючи від приватного індивідуального і закінчуючи створенням різних форм кооперативних об'єднань.

Однак вже в роки революції у таких густонаселених губерніях як Чернігівська, Полтавська, Катеринославська намітилася недостача земельних ресурсів. Це було викликано, з одного боку, роздачею орних земель селянам впродовж 1919–1920 рр., а з іншого – природним приростом населення республіки та, частково, міграцією в УСРР населення з сусідніх країн (Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Польщі, Німеччини) й РСФРР. Зокрема, обстеження Губземуправління Київщини 15 сіл Шевченківської округи у 1921 р. виявило наступне аграрне становище населення. В окрузі було 41,6 тис. дес. земель, з них 7726 дес. займали садиби, 3699 дес. – малоприсадатні для землеробства, а решта 30,2 тис. дес. – орні ґрунти. У селах Городище, Хлистунівка, Петропавлівка, Мліїв, Квітка та окремих інших населених пунктах вже з'явилося 5 тис. безземельних або малоземельних сімей, які нараховували 21214 осіб. А на Білоцерківщині середня площа орної землі на господарство становила 2,9 дес., а всього по району 78% господарств мали ділянки менше 3 дес. землі. В цілому по Київській окрузі 3 дес. землі мало 70% сімей, що майже не відповідає прожитковим нормам аграрного забезпечення членів їх родин. Лише близько 8% господарів мали 5 і більше десятин землі, що відповідає рівню їх прожиткового забезпечення [9, арк. 402].

Таким чином, вже на початку 1920-х років в окрузі з'явилося масове обезземелення селян. Земельного забезпечення потребувало майже 22 тис. осіб, а таких вільних орних угідь в окрузі не було.

Не менш складне становище із забезпеченням селян землею склалося на Чернігівщині. Тут на початку 1920-х років з 94 тис. селянських господарств Чернігівської округи 45 тис. мали землі до 2 дес. на сім'ю. У той же час щорічний приріст населення в окрузі становив 10 тис. осіб, а прохання на переселення щорічно подавало понад 4 тис. сімей [2, арк. 154; 3, арк. 2–5; 5, арк. 2, 5, 9, 11; 6, арк. 2, 3, 20].

На Волині в Коростенському, Житомирському, Новоград-Волинському та окремих інших повітах краю обезземелення селян також підійшло до катастрофічної межі. У багатьох сім'ях наділ орних земель на одного члена сім'ї становив 0,1-0,3 дес. угідь. Тому вже у 1921–1922 рр. з губернії потрібно було відселити 189159 осіб. З них першочергово – 102520 людей або 20504 двори. Ці родини почали подавати клопотання Волинському губернському землеуправлінню на переселення до Таврійської, Херсонської, Катеринославської та Запорізької губерній [1, арк. 15]. Отже, безземельне або малоземельне населення необхідно було переселити на вільні землі республіки або за її межі на незаселені території РСФРР.

Реалізація цих масштабних завдань потребувала великих державних капіталовкладень. Вирішуючи ці питання, за рішенням РНК, у структурі Наркомату земельних справ (НКЗС) у березні 1921 р. було створено Надзвичайну переселенську комісію (НПК) і покладено в її обов'язки вирішення всіх питань щодо переселення селян в межах республіки та за її межі. Схожі комісії були також утворені у всіх губернських і повітових центрах УСРР [7, арк. 36].

Розпочинаючи з весни 1921 р., ці комісії розгорнули активну роботу щодо реєстрації безземельних селян та пошуку вільних земель, насамперед, в республіці для їх переселення. Проводилася також робота з Всеросійською (пізніше – Всесоюзнаю) переселенською комісією щодо надання земель у незаселених районах РСФРР – Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Кубані, Ставропольщини, Північного Кавказу переселенням з України.

Але навесні – влітку 1921 р. переселенські комісії республіки не змогли розгорнути належним чином свою роботу. Це було викликано тими обставинами, що на Поволжі виникла велика засуха і з цього краю та Приуралля і Ставропольщини в Україну розпочала прибувати велика кількість голодуючого українського і російського населення. Тому переселенські комісії республіки на певний час зупинили свою роботу щодо переселення українців за межі УСРР і на її території, а зайнялися проблемою розселення біженців з РСФРР, їх працевлаштуванням, виділенням для них земель під поселення та налагодженням у новостворених селах й хуторах, сільськогосподарських артілях, радгоспах, кооперативах належної виробничої діяльності і соціально-культурних умов життя [4, арк. 1-2].

У 1923 р. Сибірський переселенський комітет заклав на два роки поселення в Сибір з тією метою, щоб упорядкувати переселенський рух і виділити для новоприбулих родин придатні для землеробства угіддя. Проте переселенський рух у край це не зупинило і у 1924–1925 рр. сюди самовільно переселилося 50 тис. осіб, більшість з яких було населення з України. У 1925 р. Сибірський переселенський комітет створив районні переселенські управління в Томську, Омську, Іркутську, Красноярську, які взяли на контроль переселення в Сибір. У цьому ж 1925 р. вони виділили для переселенців з європейської частини СРСР і, насамперед, з УСРР 50 тис. ділянок в 14-ти округах Сибіру таким чином: Томській – 5 тис., Канській – 4,5 тис., Кузнецькій – 4 тис. ділянок тощо [17, арк. 46].

У лютому 1923 р. РНК УСРР ухвалив заходи щодо забезпечення планового переселення сільськогосподарського населення республіки в Україні і за її межами. У постанові зазначалося, що, внаслідок значного аграрного перенаселення республіки, великі маси сільського населення виявили бажання переселитися на вільні землі УСРР та за її межі. У зв'язку з цим, уряд прийняв рішення виявити всі вільні придатні для землеробства угіддя України і переселити на них безземельних селян; провести перепис бажаного населення виїхати за межі республіки й надати їм з державного бюджету матеріальну допомогу для заснування власних господарств у місцях свого поселення. Крім цього, виділялися фонди для окультурення земель, проведення благоустрою сіл та хуторів, налагодження у них сфери побуту та будівництва культурно-освітніх закладів [14, арк. 1].

Восени 1923 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив основні напрямки переселенської політики в республіці. Вони зводилися до наступних заходів: по-перше, розселення українців на вільних землях УСРР; по-друге, переселення, насамперед, незаможного населення й надання їм допомоги

щодо ведення землеробства; по-третє, відселення частково населення з сільської місцевості у міста; по-четверте, переселення малоземельних селянських родин у Всесоюзний колонізаційний фонд на Урал, Сибір, Казахстан, Далекий Схід [12, арк. 485].

Виконуючи постанови уряду і Всеукраїнського з'їзду Рад, Народний комісаріат земельних справ УСРР восени 1923 р. провів реєстрацію вільних, придатних для землеробства угідь республіки і вияснив, що таких ґрунтів є 1,7 млн. дес. Всього, з урахуванням середніх потреб землі на одне господарство у 9-10 дес., ці губернії могли прийняти 80 тис. переселенських сімей. Поряд з пошуком вільних земель під переселення, місцеві переселенські комісії проводили в губерніях реєстрацію безземельних господарств, які хотіли переїхати на ці землі. І виявили, що бажаючих було в п'ятеро більше від тієї кількості, яку могли прийняти земельні ресурси України і їх чисельність по губерніях становила 368847 дворів [12, арк. 372–373; 18, арк. 29].

Вже на середину 1920-х років в республіці з'явилося 5 млн. сільського населення не забезпеченого землею, а наприкінці цього ж десятиліття їх чисельність зросла до 9,5 млн. осіб (1,818 млн. дворів) на Поліссі [15, арк. 15].

Навесні 1924 р. Президія ВУЦВК ухвалює постанову «Про першочергове переселення сільського населення УСРР у 1924–1925 рр.». Згідно цього документу, впродовж двох років уряд повинен був переселити на Південь України 16,5 тис. дворів, а у наступні 1926–1927 рр. відселити сюди ще 48696 господарств. Кожній сім'ї на будівництво житла у місці свого нового поселення виділялася допомога в 500 крб. [11, арк. 94, 354, 399].

Але, з врахуванням того фактору, що середня норма наділення земель на одне господарство повинна була становити в межах 10 дес., то існуючий на початку 1920-х років земельний колонізаційний фонд УСРР міг забезпечити лише 20% малоземельного населення республіки. Тому керівництво України поставило перед Всеукраїнським переселенським комітетом завдання, поряд із заселенням республіканського колонізаційного фонду, відшукати можливість, щоб переселити безземельних селян на вільні землі Союзного колонізаційного фонду – Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану, Забайкалля, Далекого Сходу, Ставропольщини, Північного Кавказу. Окрім цього, спеціальним рішенням ВУЦВК (7 серпня 1925 р.) були визначені оптимальні місця для переселення українського населення у ці райони. Тут, впродовж 1925–1926 рр. Союзним колонізаційним фондом виділені землі на переселення 195 тис. людей (29 тис. дворів), а в наступні чотири роки – 1,2 млн. осіб (240 тис. дворів) [13, арк. 295].

У квітні 1924 р. РНК СРСР, підтримуючи переселенський рух, прийняв постанову «Про пільги переселенців». У ній визначався рівень матеріальної допомоги сім'ям, які оселялися на нових землях. Вказувалося на необхідність негайного забезпечення переселенців будівельними матеріалами, будівництво за рахунок держави у малоосвоєних регіонах залізниць, доріг, мостів через річки, проведення меліоративних та інших землевпорядних робіт. Новосели на чотири роки звільнялися від будь-яких податків, а замість цього, мали право взяти у держави маловідсоткові та безвідсоткові кредити на побудову осель і господарських приміщень. Схожа постанова була прийнята й ВУЦВК та РНК УСРР [11, арк. 387, 411].

Щоб упорядкувати переселенський рух в республіці і надати йому більшої чіткості й організованості, у червні 1924 р. уряд УСРР ухвалив постанову «Про неможливість переселення в УСРР населення з інших республік СРСР».

Необхідність прийняття цього документу викликала, з одного боку, великим аграрним перенаселенням України. З іншого боку, незважаючи на те, що на Поволжі вже не було голоду, населення з цього регіону продовжувало мігрувати в Україну. Багато сільського населення самовільно переселялося в республіку з Білорусії, Воронежської, Оренбурзької губерній, окремих районів Туркестану, Західної України, Молдови [9, арк. 24].

У липні 1924 р. Мала Президія ВУЦВК, а згодом і РНК УСРР, ухвалили постанову «Про переселенські товариства в Україні». Згідно цього документу, у названі товариства мали право вступати особи, які займалися землеробством, малоземельне населення, безробітні робітники і службовці, ремісники, кустарі, працівники торгівлі, які втратили можливість займатися своєю справою та інші. Товариство отримало право визначати першочерговість переселення на нові землі тих сімей, які найбільш гостро цього потребували, рівень надання на їх переїзд матеріальної допомоги, кількість виділеної землі в Україні та вирішення інших соціально-економічних і культурних питань. До 1925 р.

таких товариств утворилося в губерніях республіки близько сотні й вони надали допомогу по переселенню майже 2 тис. сімей [10, арк. 121; 16, арк. 74; 19, арк. 130].

Отже, на початку 1920-х років в Україні існувала проблема аграрного перенаселення, яка особливо стосувалася північних округ. Упродовж 1921–1925 рр. ВУЦВК і РНК УСРР розробили програму переселення українського населення в межах його етнічних земель та в Союзний колонізаційний фонд. Також була розроблена законодавча основа надання пільг українським переселенцям. Це був перший п'ятирічний цикл переселенської політики уряду УСРР, а в 1926 р. була схвалена нова програма переселення, розрахована спочатку на сім, а потім – на десять років.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. Р-1111. Оп. 1. Спр. 1151. 45 арк.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 353. 182 арк.
3. ДАЧО. Ф. Р-83. Оп. 1. Спр. 35. 18 арк.
4. ДАЧО. Ф. Р-504. Оп. 1. Спр. 360. 12 арк.
5. ДАЧО. Ф. Р-509. Оп. 1. Спр. 127. 14 арк.
6. ДАЧО. Ф. Р-509. Оп. 2. Спр. 40. 32 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 2. Спр. 279. 62 арк.
8. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 1011. 24 арк.
9. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 355. 432 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 360. 144 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 362. 420 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 363. 485 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 639. 314 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1131. 42 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1145. 83 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1175. 98 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 756. 68 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 66. 54 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 216. 148 арк.
20. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 349. 26 арк.
21. Архипов Н.Б. Дальневосточный край. Москва; Ленінград, 1929. 156 с.
22. Дербер П.Я., Шер М.Л. Очерки хозяйственной жизни Дальнего Востока. Москва; Ленінград, 1927. 300 с.
23. Долинська С.В. Українське селянство в переселенській політиці СРСР у 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 265 с.
24. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. Львів, 1992. 176 с.
25. Киричевський І. Система переселенських органів УРСР (1925–1930 рр.). *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 194–202.
26. Кобозев П.А. Колонизация Дальнего Востока. *Труды государственного колониционного научно-исследовательского института*. 1924. Т. 1. С. 213–268.
27. Молощенков А. Политика советского правительства и переселение украинцев на Южный Урал в 30-х гг. XX в. *Вести Томского государственного университета. История*. 2011. № 3. С. 105–107.
28. Платунов Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). Томск, 1976. 283 с.
29. Розовик О.Д. Залучення кочуючих циган УСРР до осілости, громадської і культурно-освітньої роботи у 1920-х роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 35. С. 18–22.
30. Розовик О. Миграция сельского населения УССР в Сибирь, Забайкалье и Дальний Восток в 1920-х гг. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 5. С. 185–189.
31. Розовик О.Д. Проведення землевпорядкувальних робіт для переселенців у південних округах УСРР (1920-ті рр.). *Гілея. Науковий вісник*. 2016. Вип. 112. С. 29–31.
32. Сергійчук В.І. Українці в імперії. Київ, 1992. 92 с.
33. Яцюк В.Л. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 20-х років XX ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 58–60.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti (DAZhO). F. R-1111. Op. 1. Spr. 1151. 45 ark.
2. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti (DAChO). F. R-65. Op. 1. Spr. 353. 182 ark.
3. DAChO. F. R-83. Op. 1. Spr. 35. 18 ark.
4. DAChO. F. R-504. Op. 1. Spr. 360. 12 ark.
5. DAChO. F. R-509. Op. 1. Spr. 127. 14 ark.
6. DAChO. F. R-509. Op. 2. Spr. 40. 32 ark.
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 27. Op. 2. Spr. 279. 62 ark.
8. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 2. Spr. 1011. 24 ark.
9. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 5. Spr. 355. 432 ark.

10. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 5. Spr. 360. 144 ark.
11. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 5. Spr. 362. 420 ark.
12. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 5. Spr. 363. 485 ark.
13. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 6. Spr. 639. 314 ark.
14. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 7. Spr. 1131. 42 ark.
15. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 7. Spr. 1145. 83 ark.
16. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 7. Spr. 1175. 98 ark.
17. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 8. Spr. 756. 68 ark.
18. TsDAVO Ukrainy. F. 413. Op. 1. Spr. 66. 54 ark.
19. TsDAVO Ukrainy. F. 413. Op. 1. Spr. 216. 148 ark.
20. TsDAVO Ukrainy. F. 413. Op. 1. Spr. 349. 26 ark.
21. Arkhipov N.B. *Dal'nevostochnyy kray*. Moskva; Leningrad, 1929. 156 s.
22. Derber P.Ya., Sher M.L. *Ocherki khozyaystvennoy zhizni Dal'nego Vostoka*. Moskva; Leningrad, 1927. 300 s.
23. Dolynska S.V. *Ukrainske selianstvo v pereselenskiy politytsi SRSR u 1920-ti roky: dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 2015. 265 s.
24. Zastavnyi F.D. *Skhidna ukrainska diaspora*. Lviv, 1992. 176 s.
25. Kyrychevskyi I. *Systema pereselenskykh orhaniv URSR (1925–1930 rr.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2014. Vyp. 17. S. 194–202.
26. Kobozev P.A. *Kolonyzatsiya Dalnego Vostoka. Trudy gosudarstvennogo kolonyzatsionnogo nauchno-issledovatel'skogo instituta*. 1924. T. 1. S. 213–268.
27. Moloshchenkov A. *Polytyka sovetskoho pravytelstva i pereselenye ukraintsev na Yuzhnyi Ural v 30-kh hh. XX v. Vesty Tomskoho gosudarstvennogo unyversyteta*. Istorii. 2011. № 3. S. 105–107.
28. Platunov N.Y. *Pereselenskaia politika Sovetskoho gosudarstva i ee osushchestvlenie v SSSR (1917 – iun' 1941 hh.)*. Tomsk, 1976. 283 s.
29. Rozovyk O.D. *Zaluchennia kochuiuchykh tsyhan USRR do osilosti, hromadskoi i kulturno-osvitnoi roboty u 1920-kh rokakh*. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2011. Vyp. 35. S. 18–22.
30. Rozovyk O. *Mihratsiia selskoho naseleniia USSR v Sibir, Zabaikale i Dalnyi Vostok v 1920-kh hh*. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia*. 2013. № 5. S. 185–189.
31. Rozovyk O.D. *Provedennia zemlevporiadkuvalnykh robot dlia pereselentsiv u pivdennykh okruhakh USRR (1920-ti rr.)*. *Hileia. Naukovyi visnyk*. 2016. Vyp. 112. S. 29–31.
32. Serhiichuk V.I. *Ukrainci v imperii*. Kyiv, 1992. 92 s.
33. Iatsiuk V.L. *Ahrane perenaselennia na Podilli v seredyni 20-kh rokiv XX st.* *Kraieznavstvo*. 2006. № 1-4. S. 58–60.